

Людмила Северин-Мрачковська,
кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»,

Олена Ісакова,
аудитор ТОВ «АФ»Ліра-1»

НТП: ЗВОРОТНИЙ БІК ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ВІДОБРАЖЕННЯ НАСЛІДКІВ У СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ)

Severyn-Mrachkovska Ludmyla, PhD in Philisophy, Docent at Philosophy Department of the Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman; **Isakova Olena**, Auditor of «AF» Lira-1».

STP: The reverse side of civilization (reflecting implications in modern economic theory).

This article is devoted to researching question of reflecting negative effects of scientific and technological progress in modern economic theory. It is concluded that the strategic perspectives of the socio-economic development and successful overcome of the global challenges, related to Scientific and Technological Progress, are inextricably linked: leveling the value of the last factor can become a significant brake further socio-economic development as a separate country and humanity as a whole; it is stated that scientific and technological progress as a necessary economic factor associated with the dehumanization of the individual and society at the same time.

Key words: Scientific and technological progress, human, civilization, Economics, society, dehumanization.

Северин-Мрачковская Людмила, Исакова Елена. НТП: обратная сторона цивилизации (отображение последствий в современной экономической теории).

Статья посвящена исследованию вопроса отражения негативных последствий научно-технического прогресса в современной экономической теории. Делается вывод, что между перспективами решения стратегических заданий социально-экономического развития и успешным преодолением глобальных проблем, связанных с НТП, существует неразрывная связь: нивелирование последнего фактора может превратиться в существенную преграду на пути дальнейшего социально-экономического развития как отдельной страны, так и человечества в целом; отмечается, что НТП как необходимый фактор экономики одновременно связан с дегуманизацией индивида и общества.

Ключевые слова: научно-технический прогресс, человек, цивилизация, экономическая теория, общество, дегуманизация.

Протягом усієї еволюції суспільства взаємодія у системі «людина — суспільство — природа» розвивалася не як простий еволюційний процес, а як складний поступ із багатьма якісно визначеними етапами. Подібний етап з якісно новими

соціальними, економічними й політичними характеристиками переживає людство й нині, на початку третього тисячоліття.

Особливістю сучасного розвитку людської цивілізації є впевнена хода науково-технічного прогресу. Обов'язковими елементами виробництва виступають результати науково-технічних досліджень, нові технології, наукові програми, плани та прогнози, автоматизовані системи управління, системи наукової організації праці тощо. Дедалі зростаючу роль у сучасному виробництві відіграє наука, яка забезпечує теоретичний, духовний бік практичної виробничої діяльності. За таких умов НТП перетворюється у головний чинник економічного прогресу. В широкому спектрі наслідків такого стану речей можна виділити, зокрема, загострення проблем, пов'язаних із різким погіршенням довкілля, забезпеченням людства сировиною та енергією, зростанням чисельності світового населення, адаптацією людини до проявів НТП.

Історично склалося так, що питання відображення негативних наслідків НТП у сучасній економічній теорії аналізувалося лише в загальному контексті вивчення проблеми НТП та НТР. Як окремий «зріз» останньої воно детально не розроблялося. Сказане, зрозуміло, не означає, що проблема негативного впливу науково-технічного прогресу на розвиток економічної сфери суспільства та відображення такого стану речей у сучасній політекономії ніколи не потрапляла в поле зору теоретиків. Якщо вести мову про ті чи інші окремі аспекти зазначеної проблеми, то, безперечно, вони ставали об'єктом аналізу дослідників, але при цьому вивчалися опосередковано, в контексті інших питань проблематики, пов'язаної з НТП. Ця тенденція є характерною, зокрема, для творчості Абдилдаєва Т. А., Готта В. С., Мельника В. П., Семенюка Е. П., Гудожника Г. С., Урсула А. Д.¹, роботи яких присвячені, переважно, аналізу сутності, генези та перспектив розвитку НТП. Розгляд проблеми негативного впливу НТП на екологічний стан сучасної цивілізації зустрічається, наприклад, в роботах Ананічева К. В., Дюбо Р., Капіци П., Перцика Є. Н., Степанова М., Уорда Б., Урсула А. Д. та ін.². Футуристичні погляди

¹ Абдилдаев Т. А., Гудожник Г. С. Глобальные проблемы современности и общественный прогресс. — Фрунзе: Кыргызстан, 1990. — 152 с.; Готт В. С., Мельник В. П., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. Интенсификация НТП: диалектика фундаментальных и прикладных исследований // Философские науки. — 1986. — №3. — С. 11–25.; Гудожник Г. С. Две фазы НТП. — М.: Знание, 1968. — 20 с.; Гудожник Г. С. НТП: сущность, основные тенденции. — М.: Наука, 1970. — 271 с.; Гудожник Г. С. Сущность и общественное значение современной НТР. — М.: Знание, 1970. — 62 с.; Гудожник Г. С. Современная НТР. — М.: Высшая школа, 1974. — 256 с.; Урсул А. Д. Философские вопросы развития и НТП. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 340 с.

² Ананичев К. В. Проблемы окружающей среды, энергии и природных ресурсов. — М.: Прогресс, 1974. — 168 с.; Капица П. Три аспекта глобальной проблемы отношений

з приводу подальшої генези НТП висловлюються, здебільшого, зарубіжними вченими, зокрема, А. Тоффлером, Р. Хейлбронером, Л. Туроу.³ З'являються подібні дослідження й на теренах української соціології та філософії (Гаврилишин Б., Зелінський М. Ю., Кузьменко В. Л., Романчук О. К. та інші⁴).

Своєрідна «захисна реакція» з боку світової людської спільноти, протести проти науково-технічного та, почасти, пов'язаного з ним економічного прогресу, викликані загостренням цивілізаційних проблем, знаходять певне відображення в зарубіжній економічній теорії, наприклад, у вигляді ідеї «критики потреб» Т. Розака⁵ чи теоретичних побудов постіндустріалістів (Д. Белл⁶ та інші).

У західній політекономії та соціології 70-х років ХХ століття досить звичними були заклики відмовитися від урбаністичної цивілізації заради відновлення єдності людини й природи, здійснити вибір між технічним і соціальним прогресом⁷. На теренах марксизму-ленінізму культивувалася ідея поставити НТП на службу всебічному розвитку людини,⁸ ідея «успішного подолання» його негативних наслідків. Хід радянської історії — яскравий доказ зворотної тенденції.

Проте, на жаль, на тлі жвавого наукового інтересу до проблеми НТП, яке ми можемо спостерігати в останні десятиліття як у вітчизняній, так і у зарубіжній науці, дослідження відображення його негативних наслідків у сучасній економічній теорії залишається не повною мірою актуалізованим. Дана наукова стаття якраз і присвячена аналізу зазначеного вище аспекту НТП, що здійснюється в контексті осмислення його впливу на економічний розвиток суспільства. На нашу думку, проблематика даної наукової статті є досить актуальною. Її розробка сприяє не тільки розширенню та збагаченню економічної свідомості (без чого подальший розвиток ринкової економіки просто неможливий), а й розкриває певні горизонти в проблематиці такого

человека и природы // Мир науки. — 1973. — Т. 17. — № 1. — С. 19–22.; Перцик Е. Н. Среда человека: предвидимое будущее. — М.: Мысль, 1991. — 365 с.; Степанов М. Обратная сторона цивилизации. — София, 1975. — 216 с.; Уорд Б., Дюбо Р. Земля только одна. — М.: Прогресс, 1975. — 319 с.; Урсул А. Д. Перспективы эко-развития. — М.: Наука, 1990. — 272 с.

³ Тоффлер А. Футурошок. — С. — Пб-г: Лань, 1997. — 464 с.; Хейлбронер Р., Туроу Л. Экономика для всех. — Новосибирск: Экор, 1994. — 315 с.

⁴ Гаврилишин Б. Дорогокази в майбутнє: до ефективніших суспільств. — К.: Наукова думка, 1990. — 207 с.; Зелінський М. Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. — К.: Знання, 1990. — 48 с.; Кузьменко В. Л., Романчук О. К. На порозі надцивілізації (роздуми про майбутнє). — Львів: Світ, 1991. — 216 с.

⁵ Rozak T. Where the Westlands Ends? — N. Y., 1972. — 270 p.

⁶ Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. — London, 1976. — 310 p.

⁷ Kende P. Labondance est-elle possible? — Paris, 1971. — 250 p.

⁸ Див.: Современные социально-политические теории. — М.: Изд-во полит. л-ры, 1991. — С. 141.

принципово нового напрямку сучасного філософського знання, як філософія економіки.

Нині проблема взаємодії людини з природою — ключова проблема НТП, — на наше глибоке переконання, все тісніше та органічніше переплітається з господарською діяльністю людини, економічним розвитком суспільства загалом. Труднощі, пов'язані з негативними наслідками використання природних ресурсів, високим рівнем попиту й споживання породжують значні економічні проблеми. Так, загальновідомо, що значні господарські втрати зумовлюються вітровою та водною ерозією ґрунтів, засоленням та заболочуванням земель, вирубною лісів, опустелюванням, запровадженням і використанням видів виробництва, пов'язаних з інтенсивним забрудненням навколишнього природного середовища. Як наслідок — безпосередня руйнація продуктивних сил.

Не сприяють, на нашу думку, розквіту останніх і сучасна мотивація господарської діяльності, націлена на максимальний прибуток будь-якою ціною, домінування інтересів монополій над суспільними потребами та умовами життя, жорсткі закони конкуренції та накопичення.

Цілком закономірно постає запитання: хто має бути відповідальним за забруднення довкілля, за погіршення стану здоров'я людей, за гальмування, врешті-решт, економічного розвитку — промислові підприємства, що в процесі своєї діяльності безпосередньо втручаються й використовують природне середовище, чи держава, на користь якої останніми сплачуються податки, і яка покликана виступати гарантом суспільних інтересів?

Зазначимо, що й дотепер сучасне промислове виробництво, звичайно, не включає у вартість своєї продукції витрати, пов'язані з її виробництвом, розподілом та утилізацією відходів. Як наслідок, ці витрати перекладаються замаскованим тягарем на суспільство, обертаючись для нього або підвищенням податків та грошових витрат, або руйнацією якості оточуючого середовища. Якщо ж перекладати всю відповідальність за стан довкілля на державу, то суспільні витрати, які потрібні для того, щоб установити очисне обладнання, необхідне для переробки відходів та стоків (особливо радіоактивних), відновити покалічені та зруйновані ландшафти, створити громадські парки та зони відпочинку, безумовно, зумовлять різке зростання витрат, що покриватимуться, головним чином, за рахунок зростання податків із населення. Отже, за будь-яких умов розплачуватися мусять люди. «...Винаходів стає все більше й більше, але не зважаючи на це, вони не гарантують високий рівень життя для кожного у нашому світі...», — зазначає відомий російський мислитель П. Сорокін⁹.

⁹ Сорокин П. Человек. Общество. Цивилизация. — М.: Изд-во полиг. л-ры, 1992. — С. 313.

Саме ці слова найбільш вдало, на нашу думку, відображають ту диспропорцію, ті «ножиці», які виникають в результаті зростання ефективності виробництва, з одного боку, та посиленням дисгармонії життєвого середовища людини, насамперед, природного, з другого.

Отже, між запобіганням подальшому погіршенню стану оточуючого природного середовища та перспективами вирішення стратегічних завдань соціально-економічного розвитку існує прямий нерозривний зв'язок: якщо в минулому в деяких країнах заперечувалася важливість екологічної проблеми, то останніми десятиліттями зростає усвідомлення того, що в перспективі негативний стан довкілля може перетворитися в суттєве гальмо соціально-економічного розвитку. В 70–ті роки ХХ століття автори книги «Якість життя. Екологічний рух — робітничий рух» М. Дюрон та І. Арф запропонували один із соціал-реформістських варіантів виходу з економічної кризи. Вони рекомендували перейти від розширеного відтворення до простого на «екологічних засадах»¹⁰. Сутність соціалізму, на їх думку, — у вирішенні екологічних питань. «Екосоціалізм» — це тип революції, в якій питання набуття власності та влади відходить на другорядний план перед посиленням антагонізму між людиною та природою.

Завуальовану, по суті «екосоціалістичну», точку зору поділяють автори відомої монографії «Зелена альтернатива: керівництво до гарного життя».¹¹ Вони вважають, що сучасна ситуація в системі «людина — природа» якісно відрізняється від попередніх, які виникали в результаті навіть найстрашніших екологічних катастроф минулого. Ця відмінність полягає в глобальному масштабі загрози економічної катастрофи внаслідок надзвичайного посилення здатності людини руйнувати вже ослаблені екосистеми. Назриваюча глобальна криза, на їх думку, — закономірний наслідок функціонування індустріального суспільства та панування антропоцентристського світогляду, що передбачає насильницьке, хижацьке ставлення людей як до природи, так і один до одного. Сьогодні все більш очевидним стає той факт, що в природі, особливо в біосфері, все є взаємопов'язаним, і зникнення будь-якого елемента біосфери (тим більше декількох її елементів) може викликати руйнацію всієї системи життєзабезпечення.

Отже, подальший розвиток людської цивілізації вимагає відновлення єдності людини й природи, ґрунтованої на гармонічній єдності між ними. Гармонія цих відносин не в тому, щоб підпорядкувати людині природу або природі людину, а в тому, щоб установити екологічну рівновагу,

¹⁰ Durand M., Harf I. La Qualité de la vie. Mouvement écologique — mouvement ouvrier. — Paris, 1977. — P. 11–12.

¹¹ The Green alternative: Guide to good living. — London, 1987. — 124 p.

тобто досягти таких відносин між людиною й природою, в яких вони виступати б як взаємодіючі сторони, в яких сама природа стала б елементом планомірного, раціонального, організованого людського прогресу, зокрема, й економічного.

В останні десятиліття проблема використання та охорони природного середовища стала загальнолюдською, планетарною. Її інтернаціоналізація означає появу вперше за всю історію людства залежності кожної національної економічної системи й діяльності світової господарської системи загалом від розвитку низки важливих екосферних процесів, які, у свою чергу, все більшою мірою протікають під впливом сукупної діяльності всього людства. На щастя, у свідомості більшості людей планети зростає розуміння того, що в інтересах нинішнього та майбутнього поколінь людей науково-технічному прогресу необхідно надати такий напрямок розвитку, який сприяв би створенню високорозвинутої матеріально-технічної бази для сумісного життя світового людського співтовариства.

Ще один наслідок НТП — зростання чисельності світового населення. Ця проблема вже давно стала глобальною. Її дослідженням займаються й демографи, й соціологи, й психологи, й філософи. Знаходить вона певне своє відображення і в економічній теорії, зокрема, у вигляді закону скорочення прибутків: чим більше людей населяють нашу землю, тим менше отримує кожен від природи для підтримання власного існування. «...Закон скорочення прибутків діє невблаганно», — вважає відомий американський учений В. Кінг¹².

Демографічна проблема стає вагомим чинником економічного розвитку суспільства. Так, зазначимо, що через зростання чисельності робочої сили й посилення в результаті автоматизації тенденції інтенсифікації виробництва та промисловості виникає така важлива економічна проблема, як безробіття, що породжує значні труднощі в економічній та соціальній сферах. За цих умов змінюється, власне, характер праці.

Своєрідне бачення проблеми праці в умовах інфо-технологічної революції демонструє американський учений А. Тоффлер. На його думку, рутинна, монотонна робота, на відміну від творчості, сьогодні не є ефективною формою праці. Йдеться, переважно, про участь робітника у прийнятті рішень, збільшення виробництва за рахунок універсалізації працівника, можливість здійснення вибору, заохочення творчості тощо. Ефективність виробництва досягається тим, що всі працюючі беруться до справи більш

¹² King W. I. *The Wealth and Income of the People of the United States*. — N.Y., 1976. — P. 156–168.

уміло й вдумливо. А. Тоффлер переконаний, що основний шлях ліквідації безробіття, коріння якого — у структурних змінах виробництва, тенденціях розвитку міжнародної торгівлі, державній політиці тощо — це перенавчання. Учений не заперечує необхідності підвищення науково-технічного потенціалу виробництва, проте найефективніший засіб його інтенсифікації вбачає у формуванні нового ставлення до людини, насамперед, як до особистості¹³.

Отже, автоматизація як сутнісна характеристика НТП, з одного боку, приводить до скорочення робочого дня, вивільняє більше часу робітникам, аби він міг займатися підвищенням свого загальноосвітнього й культурного рівня, оптимізувати відпочинок, віділити більше уваги сім'ї, дітям. З другого боку, пов'язана з автоматизацією інтенсифікація виробництва здатна вивільнити значну кількість робочої сили, а отже, — сприяти поповненню армії безробітних, що, врешті-решт, сприятиме загостренню економічної кризи в суспільстві.

Спостерігаючи зростання ролі науки й техніки в долі людства, важко заперечувати, що поряд зі збереженням кризи перевиробництва поглиблюватиметься й духовна криза. «...буде зростати потяг людей до насилля над іншими як спосіб життя, більший вплив матимуть цинізм, споживацтво, неофашизм тощо», — припускає Р. Кальдер у книзі «Майбутнє неспокійного світу»¹⁴. У свою чергу, професор Вільного університету в Брюсселі Боль де Баль здійснює спробу створити соціокультурний проект європейця 2000 року. Згідно з його уявленнями, людина майбутнього — «добре відрегульований механізм», повністю детермінований обставинами. Це «раціональна», соціально пасивна, стандартизована, аполітична й відчужена людина, що прагне лише до власної безпеки й гедоністичних розваг, «функціональний» гвинтик «одномірного суспільства». За передбаченнями Боля де Баля, у 2000 році в Європі утвердиться своєрідне соціал-технократичне суспільство, певний різновид «конвергентного» суспільства, яке характеризуватиметься добре продуманою організацією й тісною взаємозалежністю індивідів, що живуть у ньому. Це означає, що людина буде «включена» у складну структуру соціальних, виробничо-економічних і технічних відносин. Така примусова «соціалізація» й «кібернетизація», на його думку, має сприяти тому, щоб «деполітизований» і «відчужений» індивід сам усвідомив «розумність» свого становища в суспільстві, відмовившись від будь-якої «заангажованої» активності, куль-

¹³ *Toffler A. The Third Wave.* — N. Y., 1980. — 280 p.

¹⁴ Цит. за: *Волкогонова О. Д. Приоткрывая завесу времени.* — М.: Изд-во полит. л-ры, 1989. — С. 88.

тивуючи індиферентність, байдужість¹⁵. І хоча 2000 рік позаду, все ж, на нашу думку, важко не погодитися, хоча б почасти, з такими невтішними прогнозами щодо майбутнього сучасної людини. Дійсно, людська душа не може витримати тієї швидкості, якої від неї вимагає сучасна цивілізація. Ця вимога має тенденцію перетворення людини в машину, що є дуже непростим, хворобливим процесом. Технічна цивілізація по суті імперсоналістична, оскільки, вимагаючи від людини активності, не знає й не хоче знати людину як цілісну особистість¹⁶. А. Тоффлер, характеризуючи розвиток людського суспільства як послідовну зміну трьох його етапів («аграрна цивілізація» — «перша хвиля», «індустріальна цивілізація» — «друга хвиля», «суперіндустріальна, інформаційно-електронна цивілізація» — «третя хвиля», початок якої вже намітився в найбільш розвинутих індустріальних країнах), відкидає необхідність масового поточно-го виробництва й розподілу товарів, сучасного способу життя й моделі поведінки людей у капіталістичних країнах¹⁷. У зв'язку з цим, на наш погляд, заслуговує на увагу його концепція «електронного котеджу». А. Тоффлер переконаний, що переміщення робочих місць у житлові будинки могло б розплутати клубок проблем, що особливо загострилися у сучасному американському суспільстві. Насамперед, зазнає змін характер праці й виробничі відносини. «Рух назад — до будинку» дасть змогу корпораціям та державі зменшити витрати на нерухоме майно, підвищити продуктивність праці, полегшити роботу транспорту, зменшити витрати енергії й забруднення навколишнього середовища, допомогти розв'язати соціально-психологічні конфлікти, основою яких є відчуження працівника від результатів своєї праці, втрата стабільних емоційних зв'язків між подружжям, батьками та дітьми, друзями, колегами тощо.

Як засвідчує сьогодення, концепція «електронного котеджу» А. Тоффлера, викладена ним більш, ніж тридцять років тому, виявилася пророчною: домашні офіси, що працюють не лише вдень, а й вночі, інтернет-магазини, керовані з робочого місця, організованого у житлі працівника, — це вже реальність.

Яскраво та образно змальовує А. Тоффлер людину в суспільстві майбутнього — «суспільстві масового споживання». Одяг, домашня обстановка, всі речі, які оточують людину, самі по собі втрачають колишню престижну цінність. Чим частіше людина дозволяє собі міняти їх, тим вищим є її прес-

¹⁵ Див.: Зелінський М. Ю. Людина майбутнього: прогнози і пророцтва. — К.: Знання, 1990. — С. 23.

¹⁶ Див.: Бердяев Н. А. Человек и машина // Вопросы философии. — 1989. — № 2. — С. 158.

¹⁷ Toffler A. The Third Wave. — N. Y., 1980. — 280 p.

тиж. Утверджується царство «речей одноразового користування». Зникає колишня привабливість «батьківського дому». Руїнується соціальний інститут сім'ї та шлюбу, тісне коло друзів; «пошуки себе», «свого» стилю поведінки набувають форми «вільного вибору». Дедалі самотніше відчувається людина в цьому «божевільному, шаленому світі». Все частіше опиняється вона в стані шоку. Але це, наголошує автор, — лише початок, оскільки виникає не просто шок, а футурошок від зіткнення з майбутнім.

Зазначимо, що зневіра в майбутньому, страх перед прийдешнім, безвихідь, песимізм, байдужість, депресія — характерні риси багатьох футуристичних концепцій людини й її майбутнього. Носіями цих настроїв стали, зокрема, такі зарубіжні соціологи, як: Ж. Еллюль, Л. Мемфорд, Т. Розак, Дж. Байрем, Е. Мюрес, Р. Хейлбронер та інші. Їх песимізм з приводу майбутнього пов'язаний із дедалі зростаючою дегуманізацією людини в умовах НТП. Сучасній людині загрожує серйозна небезпека, оскільки вона все більше перетворюється у придаток техніки, об'єкт маніпуляції й підкорення. Констатується девальвація, «руйнація» людської особистості, втрата цілісності її внутрішнього світу (Е. Фромм), перетворення людини в індивіда, «яким керують ззовні» (Д. Рісмен), «одномірну» істоту (Г. Маркузе), колекцію «соціальних ролей», позбавленої внутрішньої структури (Р. Дарендорф) тощо.

Отже, можна без сумніву констатувати, що економіка виступає необхідною умовою життя; без економічного базису неможливе інтелектуальне та духовне життя людини, неможлива ніяка ідеологія. Проте, мету та смисл людського життя, на наше глибоке переконання, слід шукати не в цьому необхідному базисові життя. Адже, те, що є найбільш сильним по своїй багатогранності та необхідності, зовсім не є через це найбільш цінним; те, що стоїть вище всього в ієрархії цінностей, зовсім не є найбільш сильним. «Ми стоїмо перед основним парадоксом: без техніки неможлива культура, з нею пов'язане, власне, саме виникнення культури, й остаточна перемога техніки в культурі, вступ у технічну епоху тягне культуру до загибелі...», — зазначає М. Гартман¹⁸. Разом із тим, варто підкреслити, що зі зростанням загрози, зумовленої економічною кризою та демографічними процесами, зростають і можливості запобігання їм, що відкриваються НТР, її досягненнями та успіхами. Проте реалізувати ці можливості можна лише у відповідних соціальних умовах, оскільки тут потрібні й значні матеріальні витрати, й готовність піти на них, і спільні цілеспрямовані зусилля народів та держав.

¹⁸ Цит за: Бердяев Н. А. Человек и машина // Вопросы философии. — 1989. — № 2. — С. 149.

Загалом, аналізуючи поступ науково-технічного прогресу, можна дійти висновку, що між перспективами вирішення стратегічних завдань соціально-економічного розвитку та успішним подоланням глобальних проблем, пов'язаних з НТП, існує нерозривний зв'язок: нівелювання значення останнього чинника може перетворитися на істотне гальмо подальшого соціально-економічного поступу як окремої країни, так людства загалом.

Стаття надійшла до редакції 12.08.13